

УДК 811.512.154 : 37

АСИПОВА Н. А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ, Бишкек

АСИПОВА Н. А.

КНУ им Ж. Баласагына, Бишкек

ASIPOVA N. A.

J. Balasagyn KNU, Bishkek

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ КЕСИПТИК
ЖАНА ЛИНГВИСТИКАЛЫК КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА
АЛАРДЫ ЧЕЧУУ ЖОЛДОРУ**

**Профессиональные и лингвистические проблемы
обучения на кыргызском языке и пути их решения**

**Professional and linguistic problems of learning in
Kyrgyz language and their solutions**

***Аннотация:** Бул макалада Кыргыз Республикасынын Билим берүү тармагында кыргыз тилинде сабак берүү окутууга керектүү окуу куралдарды даярдоо, башка тилдердеги мааниси жагынан бирдей түшүнүктөрдү кыргыз тилинде бирдей чагылдыруу жана колдонуу, илимий коомчулук тарабынан илимий терминдерди кыргыз тилинде кабыл алынышы жана аларды илимий чөйрөгө киргизүү ж.б. маселелер каралат.*

***Аннотация:** В данной статье рассматриваются проблемы обучения на кыргызском языке в системе образования Кыргызской Республики, вопросы использования и отражения одинаковых по смыслу терминов различных научных направлений из других языков на кыргызском языке, восприятие научных терминов научной общественностью и внедрение их в научную среду и др.*

***Annotation:** This report considers the problems of teaching in Kyrgyz language in the educational system of the Kyrgyz*

Republic, the use and reflection of identical terms of different scientific directions from other languages in Kyrgyz, the perception of scientific terms by the scientific community and their introduction into scientific environment, etc.

Туйундуу свдвр: кыргыз тили, кыргыз тилинде окутуу, окуу куралдар. илимий терминдер, терминдерди которуу жана колдонуу.

Ключевые слова: кыргызский язык, обучение на кыргызском языке, учебные пособия, научные термины, перевод терминов и их использование.

Keywords: Kyrgyz language, training in the Kyrgyz language, textbooks, scientific terms, translation of terms and their use.

Кыргыз Республикасында кыргыз тилин енукутуруу, анын коомдогу ордун, аткарган функционалдык милдеттерин кенейтуу жана социалдык маданий чейреде, мамлекеттик башкаруу иштеринде, билим беруу тармагында колдонуу боюнча кептеген аракеттер жасалууда. Алардын эц маанилуулерунун ичинде 2013-жылдын 1-июлу ПЖ № 155 Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди енукутуруу жана тил саясатын еркундетуу боюнча чараларды айтсак болот [1].

Бирок, мамлекет тарабынан кабыл алынган чечимдер декларативдуу, формалдуу бойдон калуу менен орус тилдуу чейреде кыргыз тилин жайылтуу, кыргыз тилинде сабак беруу, кыргыз тилинде иш жургузуу, илимий иштерди кыргыз тилинде жазуу, орус тилдуу жарандарга кыргыз тилин уйретуу ж.б., дегеле кыргыз тилинин экономикалык, илимий маданий, бизнес чейреде реалдуу колдонулушу жана анын функционалдык кызмат аткаруу мумкунчулуктеру, колдонуу чейресунун кенейиши -учурдагы актуалдуу проблемалар бойдон калууда. Бул багыттагы орчундуу маселелер, ал тургай, терс керунуштер массалык маалымат каражаттарында кездешип келет [2].

Жогорку мектептин окутуучусу катары жогоруда белгиленген маселелердин иштиктиуу чечилбей келе жатышы жана анын себептери сезсуз тынчсыздандырат жана кризистик абалдан чыгуу жолдорун издее талабын коет. Кеп жылдык байкоолорубуз жогоруда белгиленген кейгейлердун кепчулугу коомдук ан-сезимде психологиялык денгээлде кыргыз тилинин артыкчылыгы (приоритеттуулугу) женундегу ой-пикирдин, маанайдын, ички сезимдин, коомдук пикирдин жаралбагандыгы же андай ан-сезимдин терең жана туруктуу эместигинде жатат. Коомчулукта дагы эле болсо кандайдыр кутуулар, же кыргыз тилине етуунун башка бир жолдору болчудай ой-тутумдар жашап келет. Эң негизгиси кыргыз тилин кенири жайылтуу боюнча шыктандыргыч механизмдердин иштелип чыкпагандыгында жатат. Мисалы, Кыргыз-Турк Манас университетинде ар жыл сайын турк тилинен сынак еткерулуп, сынактын женуучулерунун айлык маянасына кошумча акы теленет. Мунун езу ете чоң шыктандыргыч куч болуп эсептелет жана ар бир окутуучуну аракетке келтирет. Эмне учун мындай механизмди кыргыз тилин уйренуу жана колдонуу учун башка мекемелерде колдонууга болбойт?

Учурда елкенун дээрлик бардык билим беруу мекемелеринде окутулуп жаткандыгына карабастан кыргыз тилин эне тили деп эсептебеген адамдардын ондон бир белугу гана билет. Кыргыз тилиндеги сабаттуулукту камсыз кылуу жана азыркы учурдагы тил саясатын кенири жайылтуу, аны уйренуу жана уйретуу боюнча тузулген кейгейлуу кырдаалдын себептеринин катары каржылоо жетишсиздигинин жанында реалдуу ар кандай социалдык, педагогикалык жана психологиялык кыйынчылыктар кездешет. Андай кыйынчылыктардын катарында:

- кыргыз тилинин коомдогу аткарган функционалдык милдеттеринин так жана ачык эместиги, башкача айтканда, ар кандай чейреде, бийлик жана башкаруу тармактарында, бизнесе, маданият жана билим беруу чейресунде, ал тургай керек болсо эл аралык кызматташтыкта кыргыз тилинде иш

алып барууга байланыштуу талаптардын иштелип чыкпагандыгы;

- кыргыз тилинин илимий чейреде илимий ойду, теорияларды кыргыз тилинин езгечелугуне жана илимий багыттын езгечелугуне жараша колдонулушунун кез жаздымда калышы;

- илимий иштердин кыргыз тилинде туура жазылышы, терминдерди туура которулушу жана колдонуунун темендугу;

- жалпы илимий логика жана тилдик акценттердин туура коюл багандыгы;

илимий тушунуктердун бирдей мааниде так которулушу жана колдонулушун аныктай ала турган адистердин жетишсиздиги;

- кыргыз тилинде жазуу жана билдируулерду сунууда тил маданиятына болгон талапты кучетуу зарылчылыгы;

кыргыз тилиндеги илимий иштердин жана макалалардын сапатынын темендугу ж.б.

Аталган кейгейлердун эц негизги себеби болуп жалпы коомчулукта кыргыз тилинде ойлоо, суйлее жана жазуу жендемдуулуктердун калыптанбагандыгы эсептелинет. Кептеген жылдар бою башка расмий тилде (орус тилинде) суйлеп, иштей билууге артыкчылык берилип келгендиги генетикалык денгээлде ан-сезимге синип, азыркы учурда да андан арыла албай жаткандык кедерги болууда деп ойлойбуз. Аталган кырдаалдын сакталып, ал тургай куч алып бара жаткан себеби катары учурдагы экономикалык каатчылыктан елкенун иштиктуу жарандарынын кепчулугу Кыргызстандын тышында иштеп жатышын айтсак болот. Буга байланыштуу кечээ эле айылдан келген, ата-энеси бир сез орусча билбесе да, баласын орус мектепке берип, орусча уйренсун деген аракеттерден керууге болот. Суйлеше келгенде андай ата-энелер “баласын тогузунчу класстан кийин Россияга женетем, ошол жактан акча тапсын” деген оюн жашырышпайт. Мындан кыргыз тилин уйренуу жана пайдалануунун экономикалык ебелгелерун изилдее жана

керектуу ебелгелерду тузуу зарылчылыгы бар экендигин керууге болот. Эгерде, елкедегу экономикалык абал туруктуу болуп, кыргыз тилинин функционалдык милдеттери так аныкталып, тилди уйренуу жана уйретуунун илимий-методикалык жолдору иштелип чыккан болсо, кыргыз тилин уйренууге болгон далалат жасалышы шексиз.

Кыргыз тилине байланыштуу дагы орчундуу маселе бышып жетилди деп ойлоого негиз бар. Ал маселе кыргыз тилинде билим беруу жана билим берууге керектуу окуу куралдарды даярдоого байланыштуу. Учурдагы билим беруу тармагындагы тажрыйбалар керсеткендей бул жерде да кептеген кыйынчылыктар кездешет. Адатта кыргыз тилинде окуу куралдарды даярдоодо орус тилиндеги окуу куралдарды которуу менен чектелип келген, себеби окуу пландары бардык союздук мамлекеттер учун бирдей болуп, сабак эне тилинде жургузулушу менен гана чектелген. Бирок, эгемендуулук шартында бул жетишсиз болуп калды, себеби билим ар бир мамлекет ез билим стандарттарын киргизуу менен улуттук деелеттерду, маданий жана руханий езгечелуктерду чагылдыруу, улуттук ан-сезимди (иденттуулукту) калыптандыруу талабы куч алууда. Мындай шартта окуу куралдарды жен гана которуу жетишсиз болуп калды, тигил же бул сабакка, езгече гуманитардык мазмундагы сабактар учун коюлган талаптар, андагы максат милдеттерден баштап, мазмундук жактан дал келбеечулук жагдай жашайт. Демек, гуманитардык сабактарда башка тилдеги окуу куралды которгондун ордуна оригиналдуу окуу курал жазуу зарылчылыгы келип чыкты.

Биздин тажрыйбабыз керсеткендей, бул жагдайда башка тилдеги жыйнактарга таянуу менен кыргыз тилинин езгечелугун жана илимий кесиптик багытты эсепке алуу менен оригиналдуу окуу куралдарды жаратуу максатка ылайык.

Жогорку окуу жайларда кыргыз тилинде билим беруу маселесине келгенде дагы орчундуу маселе катары билим беруунун **кайсы баскычында кайсы тилде билим беруу**

маселеси актуалдашууда. Бул женунде сез болгондо жогорку билимдин социалдык лифт экендиги, анда социалдык баскычтын бир кабатынан экинчи кабатына кетерулуу сезсуз турде бир нече тилди билуу зарылчылыгы менен коштоло тургандыгын эске алуу талабын актуалдаштырат. Мунун жанында Кыргыз Республикасынын жарандарынын езу мектепке чейинки билимден баштап негизги мектепке чейин каалаган тилде билим алуусу конституциялык укук экендигин жана мамлекет ар бир жарандын мамлекеттик, расмий баарлашуу тилинде жана эл аралык тилдердин биринде билим алуусуна шарт тузуу каралган. [3].

Ал эми жогорку окуу жайларда студенттердин каалаган тилинде билим алуу эркиндигин камсыз кылуу менен Болония декларациясынын талабына ылайык дагы бир чет тилинде билим алуу алардын академиялык кыймылдуулугун камсыз кылуу, карьердик мумкунчулуктерун арттыруу, алардын дуйнелук билим беруу мейкиндигине кируусуне шарт тузуу менен глобалдашуу денгээлдеги маселелерди чечууге ебелге тузет. Бул маселелер студеттерди кабыл алуудан баштап, жогорку билим беруунун кайсы баскычында кайсы тилде билим беруу маселелери тек гана сез эмес, актуалдуу проблема экендигинен кабар берет. Мисалы, магистратура академиялык баскычында билим алуучуларга кайсы тилде билим беруу керек? Кыргызчабы, же орусчабы, же англисчеби? Аудиторияда жарым-жартылай ар кандай улуттардын екулдеру окуса, билим беруу кайсы тилде жургузулуш керек? Эгерде студенттердин бардыгын зордоо жолу менен кыргызча окутсак, алардын башка елкелерге чыгуу келечеги кандай болот ж.б. ушул сыяктуу суроолор кыргыз тилиде билим берууге байланыштуу кейгейлердун дагы чиеленишине алып келууде.

Кыргыз тилинин илим жана билим беруу чейресуне киришине дагы орчундуу маселе катары кыргыз тилиндеги окуу куралдардын, илимий жыйнактардын, улгулердун жетишсиздиги ж. б. жана аларды башка (орус) тилинен которуу иши кейгейлерду жаратууда. Бугунку кунде кыргыз

тилинде окуу куралдарды даярдоодо жалпы тилдик жана кесиптик, илимий багыттагы өзгөчөлүктөрдү чагылдырууну талап кылган езунче орчундуу кейгейге айланды. Бул кейгейдун езегун каралып жаткан илимге байланыштуу окуу предметтин манызын жана өзгөчөлүгун сактап калуу менен аларды кыргыз тилинде илимий деңгээлде тушунуктуу жана кабыл алууга жеңил болгондой кылып окуучуга жеткирууде жатат. Окуу куралдарын илимий жана дидактикалык талаптарга жооп бергидей кылып даярдоо илимпоздор тарабынан илимий терминдерди бирдей талапка жооп берген бирдей маанидеги аныктамаларга таянуу керектигинен келип чыгат. Мисалы, орус тилинде отурукташып калган илимий “подход”, “компетентностный подход” же жагы башка подход деген терминди кыргыз тилине которо келгенде “жагдай”, “жандашма”, “ыкма” ж. б. сөздөр менен беруу колдонулуп келет. Мунун езу бул тушунукту илимий термин катары кабыл алууда бир топ кыйынчылыктардын бар экендигин билдирип турат. Бул сыяктуу керунуштер ар бир илимий тармакта ете кеп кездешет, андыктан ар бир илимий тармак учун эц зарыл тушунуктердун тизмеги иштелип чыгуусу зарыл. Ушундай чаташуулар илимий чейреде кецири колдонулган орус тилиндеги “ключевые слова” деген сөз айкалышын колдонууда кездешет. Мисалы, “туйундуу сөздөр”, “ачкычтуу сөздөр”, “негизги сөздөр” деп кездешет. Биздин пикирибизче “туйундуу сөздөр” бул илимий тушунуктун маанисин туура чагылдырыт, ал эми “ачкычтуу сөздөр” деген орусчадан сөзмө-сөз которуу болуп, негизги сөз деген маанилуу сөз дегенге тете болуп калат.

Жогоруда белгиленген маселелерди чечуунун эц негизги ебелгесу катары бугунку кундегу кыргыз тилинин функционалдык мейкиндигин кецейтуу жана ар кандай шыктандыргыч каражаттардын, ыкмалардын жанында кыргыз тилин енукуруунун жалпы илимий-методикалык ебелгелерун иштеп чыгуу зарылчылыгы жашайт. Андай илимий-методикалык ебелгелердун катарында:

- ар кандай децгээлдеги колдонуучулар учун жана кецири массага жеткиликтүү ар турдуу колдонмолор, сездуктер, маалымат китепчелер (справочниктер), коштоочу материалдар, чентек китепчелер ж.б. даярдоо жана аларды басмадан арзан, жеткиликтүү баада чыгаруу;

- ар кандай чейреде колдонуу учун ар кандай максаттагы колдонмолорду иштеп чыгуу;

- ар кандай багыттагы илимий сездуктерду даярдоо;

- кандай гана шарт болбосун, кыргыз тилинде суйлеп, иштегендерге артыкчылык беруу, алардын атын атап даңазалоо;

- эц негизгиси кыргыз тилин башкаруу бийлигинде жана иш чейресунде кецири колдонууга ебелге тузуу;

- элге таанымал инсандардын коомчулук алдында адабий кыргыз тилинде суйлей билуу ернектерун кецири жайылтуу;

инновациялык ыкмалардын негизинде кыргыз тилин окутуунун усулдарын еркундетуу максатында кыргыз тилин окутуучуларды окутуу жана квалификациясын жогорулатуу учун усулдук борборду уюштуруу ж.б.

Ошентип, кыргыз тилинин кецири социалдык, маданий, билим беруу чейресуне жайылышы, ар кандай тармактардагы кесиптик жана лингвистикалык кейгейлерду чечуу менен коштолуп, азыркы учурда кыргыз тили Кыргызстандын элинин биримдигин чындоо максаттарына жооп беруу менен жарандардын конституциялык укуктарын жана тил эркиндиктерин сактоо менен, мамлекеттик тил этностук таандыктыгына карабастан бардык кыргызстандыктар учун бириктируучу тил болушуна ебелге тузет. [5, 27].

Кыргыз Республикасынын 2018-2040-жылдардагы улуттук енуугу стратегиясында белгиленген тил саясаты кыргыз тилинин маданий, турмуш-тиричилик чейресунде сакталып калуу менен акырындык менен мамлекеттик бийлик тилине айлануусу каралган. Ал учун кыргыз тилинин лексикалык базасын естуруу, грамматикалык тузулушун еркундетуу жана кесиптик чейреде колдонуусуна шарт тузуу зарыл.

Пайдаланылган адабияттар:

1. КР Президентинин 2014-жылдын 12-декабрындагы ПЖ № 219
<http://kyrgyztest.gov.kg/kyrgyztest/test/index.php/docum entter/85 -president-jarlyk>
2. Тугелбаев О. Энер алды кызыл тилби же кор болгон кайран кыргыз тилиби? // <https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7>
3. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2010-жылдын 27-июнунда Референдумда (буткул элдик добуш берууде) кабыл алынган. //http ://cbd.minjust.gov. kg/act/view/ky-kg/202913
4. Кыргыз Республикасынын 2004-жылдын 2-апрели № 54 Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө закону. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1439>
5. Национальная стратегия развития Кыргызской республики на 2018-2040 годы. ноябрь, 2018 года. -150 с.

Рецензенттер: **Добаев К.** - педагогикалык илимдеринин доктору, КР Билим беруу академиясынын профессору.

Ишкеев. Н. - Педагогика илимдеринин доктору, профессор, КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын төрагасы.